

УДК 323.173(=18)(497.115)"195/196"
343.321(=18)(497.115)"1956"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2022.2.vuk.125-152>

Оригинални научни рад

Примљен: 22. 9. 2021.

Прихваћен: 29. 6. 2022.

Игор ВУКАДИНОВИЋ

Балканолошки институт САНУ, Београд

vukadinovicigor3@gmail.com

Призренски процес 1956. и његова ревизија 1968. године*

АПСТРАКТ: Циљ рада је да расветли нејасноће које су пратиле судски процес у Призрену против девет лица осумњичених за шпијунажу и непријатељску делатност, као и правоснажно поништавање овог процеса и донесене пресуде дванаест година касније. Истраживање је првенствено засновано на необјављеној грађи која се чува у Архиву Косова у Приштини, затим на грађи Централног државног архива у Тирани и фонда Безбедносно-информативне агенције Државног архива Србије у Београду, уз коришћење докумената из осталих архива и објављених извора и литературе на ову тему.

Кључне речи: Косово и Метохија, Призренски процес, Савез комуниста Југославије, Фадиљ Хоџа, Јосип Броз Тито

За судски процес пред Окружним судом у Призрену против девет лица осумњичених за шпијунажу 1956. године јавност је сазнала у месецима након Брионског пленума 1966, када је овај случај навођен као пример „деформација Удбе“ и „покушаја ликвидације покрајинског руководства“ од стране Службе безбедности.¹ У складу

* Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години, бр. 451-03-68/2022-14 од 17. 1. 2022.

1 „Активности СКС на Косову и Метохији на спровођењу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ и наредни задаци“, *Јединство*, 17. 10. 1966, 4–5; „Призренски процес био је инсцениран“, *Јединство*, 12. 2. 1968, 5.

са оваквим наративом, Покрајински комитет СКЈ формирао је комисију са задатком да испита случај. У марту 1968. године пресуда Окружног суда у Призрену из 1956. правоснажно је поништена, иако ниједан припадник Удбе, милиције и правосудног система није сносио одговорност за наводне неправилности у процесу, а јавност је остала ускраћена и за доказе на основу којих су осуђени рехабилитовани. У септембру 1987. новинарка Љиљана Булатовић је у часопису *Интервју* објавила сведочанства неких од учесника догађаја и материјале које је о овом случају сачинила 1967. партијска комисија. Следеће године објавила је књигу која је бацила ново светло на цео случај. Званично партијско тумачење процеса изражено у његовом поништавању оспорили су и некадашњи шефови српске и косовско-метохијске Удбе Војин Лукић и Рајко Видачић у својим мемоарским делима из 1989. и 2000. Историчари Бранко Петрановић и Момчило Зечевић су Призренски процес описали као „један од првих израза сецесионистичке политике Ђаковичке групе, који није адекватно инкриминисан из унутрашњих разлога режима“.² Призренски процес је један од ретких догађаја који су спомињани у кратким освртима страних истраживача на историју Косова и Метохије у периоду од Другог светског рата до смрти Јосипа Броза. Ноел Малколм је процес означио за „најдраматичнији и најмистериознији пример политике Удбе у функцији повећања етничке поларизације на Косову“.³ Тим Џуда је у својој књизи о Косову споменуо „злогласни случај процесуирања неколико Албанаца за шпијунажу 1956. године“, напоменувши да су сви осуђени 1968. „ослобођени и рехабилитовани“.⁴ Албанска историографија Призренски процес наводи као пример угњетавања Албанаца у Србији. Историчар Етхем Чеку је процес описао као „један од бројних покушаја југословенског режима да на најмонструознији начин погорша ионако неповољан положај албанског народа на Косову“.⁵ Историчар Јусуф Буџови је навео да је При-

2 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, (Šabac: Zaslun, 1991), 324.

3 Noel Malcolm, *Kosovo. A short History*, (New York: University Press, 1998), 321.

4 Tim Judah, *Kosovo. What everyone needs to know*, (Oxford: University Press, 2008), 51.

5 Ethem Çeku, *Mendimi politik i lëvizjes ilegale në Kosovë 1945–1981*, (Prishtinë: Brezi '81, 2003), 133.

зренски процес 1956. био уперен против комплетне интелектуалне елите Косова тог времена.⁶

*Непријатељска делатност на Косову и Метохији
педесетих година*

Сукоб Комунистичке партије Југославије са чланицама Информбироа 1948. године довео је до низа безбедносних изазова у пограничним крајевима земље. У непријатељству према Југославији посебно се истицала Албанија, која је спроводила обавештајно-диверзантску делатност, изазивала пограничне инциденте и организовала антијугословенске судске процесе. Албанија је дуж југословенске границе формирала мрежу обавештајно-диверзантских центара, одакле су диверзанти упућивани на југословенску територију.⁷ Са друге стране, и југословенска служба је у Албанију слала своје агенте који су имали задатак да прикупљају информације о ситуацији у овој земљи и плановима њеног режима.⁸

Да се албански државни врх припремао за евентуалну ескалацију сукоба, указују белешке Енвера Хоџе из 1949. године под називом „Размишљања о томе како помоћи југословенском народу да се реши Титове троцкистичке клике“. Он је сматрао да Косово због присуства Албанаца представља „веома опасну и слабу тачку“ за Југославију и да се „Титов режим боји устанка на Косову“.⁹ Лидер Комунистичке партије Албаније је закључио да на овом простору треба створити „покрет против Титове групе, који би примењивао методе од дубљих облика агитације до партизанског рата“. Хоџа је истакао да би циљ планираних операција био ширење устанка на целу Југославију, како би се њен режим срушио, а држава вратила у Источ-

6 Jusuf Buxhofi, *Kosova. Volume 3: From Occupation to International Protectorate*, (Houston: Jalifat Publishing, 2017), 317.

7 Опширније видети: Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1962)*, (Београд: Архипелаг, 2011), 331–349; Bojan Dimitrijević, „Istorijski aspekti terorizma u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2008), 134.

8 Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), fondi 14, Komiteti Qendror i Partisë së punës së Shqipërisë / Struktura e komitetit qendror, viti 1950, Drejtoria e agjitacionit dhe propagandës, d. 363; Ljiljana Bulatović. *Prizrenski proces*, (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988), 72.

9 AQSH, fondi 10, Enver Hoxha, g. II, d. 52/2, Material i punuar nga shoku Enver Hoxha, “Ç mendojmë ne të bëjmë për të ndihmuar popujt e Jugosllavisë për rezimin e klikës trockiste të Titos”, 1949, 2.

ни блок.¹⁰ Заменик премијера Албаније Мехмет Шеху је 1949. идеју устанка на Косову споменуо совјетском амбасадору Чувахину, а Енвер Хоџа је 2. септембра 1949. упутио предлог Москви за подизање устанка у Југославији, у којем би важну улогу имали Албанци. Совјети нису дали подршку Хоџиним предлозима, али опција насилног рушења Брозовог режима није била у потпуности одбачена све до Стаљинове смрти.¹¹

Од 1948. до 1954. године регистровано је 255 албанских диверзаната и агената који су на територији Југославије вршили убиства, делили пропагандни материјал, прикупљали информације и врбовали грађане албанске националности. У овим операцијама је убијено десет југословенских држављана, рањено је петнаест, док је троје киднаповано и пребачено у Албанију. Југословенске безбедносне снаге су ликвидирале седам албанских агената, а шеснаест су ухапсиле.¹² У истом периоду на граници са Албанијом забележена су 574 инцидента, у којима је убијено једанаест југословенских граничара, док је осам рањено.¹³

У припремању диверзантских акција учествовали су некадашњи команданти милиције на Косову и Метохији који су након сукоба са Информбироом емигрирали у Албанију: начелник управе Народне милиције за Косово и Метохију Шабан Хаџија, командир милиције у Призрену Шабан Зејнели, шеф управе милиције у Драгашу Сутки Хоџа, капетан милиције Али Мета и други. Ради се о бившим припадницима Малесијског партизанског одреда са севера Албаније, који су обезбеђивали Бујанску конференцију, а које је након рата председник Извршног одбора Аутономне косовско-метохијске области Фадиљ Хоџа распоредио на кључне позиције у обласној На-

10 Исто.

11 Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, 362–365; Aleksandar Životić, „Отварање албанског питања у Југославији у сени сукоба између Југославије и Информбироа 1948–1954“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2009), 94–96.

12 Државни архив Србије (ДАС), БИА, III-135, Срески комитети у Призрену, Ораховцу и Сувој Реци, Урошевцу и Приштини – спискови одметника, а. ј. 13.

13 Ово су подаци из извештаја о односима ФНРЈ и Албаније који је 1957. достављен Јосипу Броз. Према подацима Мухамеда Кешетовића, само у периоду 1. 7. 1948 – 15. 10. 1950. албанска страна учинила је 615 граничних инцидената. Видети: Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), I-5-b/1-3, Албанија, 4. I – 7. XII 1957, Односи ФНРЈ – НР Албанија, 6–7; Muhamed Kešetović, *Kontrarevolucija na Kosovu*, (Beograd: Zadruga, 1984), 61.

родној милицији.¹⁴ Поред наведених емиграната који су познавали слабе тачке југословенског безбедносног система, Албанска обавештајна служба имала је развијену мрежу сарадника унутар области који су прихватили диверзанте и помагали њихове акције.

Центар непријатељске делатности било је село Рогово, смештено у подножју планине Паштрик, на средини пута између Таковице и Призрена, удаљено десетак километара од границе са Албанијом. Из овог села је потицао вођа албанских диверзаната Сутки Хоџа, који је као командант милиције у Драгашком срезу емигрирао у Албанију 1949. године. Његов рођак, са којим се тајно сусретао у Рогову почетком педесетих година, био је комунистички функционер, посланик у Скупштини Србије и министар у Влади Србије Мехмет Хоџа.¹⁵ Ратна биографија Мехмета Хоџе била је мало позната у социјалистичкој Југославији. Након окупације 1941. Мехмет Хоџа је вршио дужност заменика префекта у Призренској префектури, једној од четири које је Велика Албанија формирала на подручју окупираних Југославије. Апарат префектуре организовао је рације против припадника покрета отпора. Мехмет Хоџа је потом обављао дужност префекта у Елбасанској и Дебарској префектури, да би 31. децембра 1943. учествовао у Бујану на оснивачкој конференцији „Обласног народноослободилачког одбора Косова и Дукађина“, на којој је изабран за председника председништва овог органа. Након ослобођења, седам месеци је вршио дужност првог човека извршне власти на Косову и Метохији, а 11. јула 1945. је изабран за посланика у Скупштини Србије. У другој влади Благоја Нешковића, од новембра 1946. до септембра 1948, био је министар рударства.¹⁶

Из Рогова је био и Демуш Цахани, сарадник Управе државне безбедности, који је истовремено радио за Сигурими и у својој кући прихватао диверзанте из Албаније. Приликом сусрета са диверзантом Суткијем Хоџом, Цахани му је предавао тајна писма од одређених косовскометохијских функционера, а од њега је примао писма Албанске обавештајне службе намењена функционерима. Поред Ца-

14 ДАС, БИА, II-125, ИБ емиграција у Албанији II; Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 129.

15 Сутки Хоџа је у Албанију побегао заједно са начелником милиције за Косово и Метохију Шабаном Хаџијом. Опширније: ДАС, БИА, II-122, ИБ емиграција у Албанији, 17; ДАС, БИА, II-125, ИБ емиграција у Албанији II, Сутки Хоџа.

16 AQSH, f. 195, Ministria e Arsimi, v. 1943, d. 359; Исмет Шаћири, *Сећања I*, (Приштина: Јединство, 1979), 335; *Historical Dictionary of Kosovo. Second edition*, ed. Robert Elsie, (Lanham: Scarecrow Press, 2011), 186.

ханија, јатаци диверзантских група били су Мухамед Емини, секретар Општинског комитета Савеза комуниста у Рогову, и Шани Хоџа, брат од стрица диверзанта Суткија Хоџе и нећак народног посланика Мехмета Хоџе.¹⁷ Други центар диверзантске делатности било је село Дамјане, које се налазило на пет километара од границе. Сарадник Удбе Ибрахим Мон је у овом селу тајно прихватао диверзанте из Албаније.

Важну улогу у непријатељској делатности против Југославије имале су исламске духовне вође, „шехови“ – шех Хасани из Призрена, шех Рама из Ђаковице и шех Муједини из Ораховца. Они су били предводници халветијског дервишког реда, чији следбеници су углавном живели у селима Метохије и Северне Албаније, нарочито у пограничној планинској области Хас.¹⁸ Током Другог светског рата шехови су сарађивали са фашистичким властима, а у септембру 1943. шех Хасани је изабран за члана Централног комитета Друге призренске лиге.¹⁹ Управа државне безбедности је након рата одлучила да шехове ангажује као своје сараднике, рачунајући на њихову помоћ у борби против непријатељске делатности. Међутим, они су се повезали и са Албанском обавештајном службом и са емигрантским организацијама у Италији и Турској. Шех Хасани, који је Демуша Цаханија и Ибрахима Мона запослио у Удби, поручио им је да као Албанци треба „искрено“ да раде за албанске интересе, а да југословенску службу треба да снабдевају погрешним информацијама.²⁰

Призренско-ђаковичка истрага 1955–1956. године

Албанско обавештајно клупко у Југославији почело је да се одмотава након случаја Хајредина Вучитрне, припадника албанске националистичке емиграције у Италији, који се 1950. године падобраном искрцао у Северној Албанији, а потом прешао на Косово и Ме-

17 Vojin Lukić, *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, (Titograd: N. Jovović, 1989), 211.

18 Миомир Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, (Београд: Институт за савремену историју, 2016), 240; Ger Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2005), 147–152, 158.

19 Јован Алексић, „Опште друштвене прилике у Косовској Митровици од окупације до капитулације Италије (1941–1943)“, *Баштина*, св. 42 (2017), 173.

20 ДАС, БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, 6; АК, *Dosja Procesu Prizrenit 1956*, Записник о саслушању окривљеног Шеху Муједину (као сведока) састављен од овлашћеног истражног органа СУП-а срез Призренски, 26. 4. 1956.

тохију у циљу шпијунаже.²¹ Шех Хасани и шех Муједини су Вучитрну органима Удбе представили као свог човека који може да обавља поверљиве задатке за југословенску службу. Интервенцијом Удбе, Вучитрну је Државни секретаријат иностраних послова запослио у Амбасади ФНРЈ у Риму. Стечени положај у југословенској дипломатији Хајредин Вучитрна је искористио да се у Италији састане са вођом албанске емиграције Џафером Девом и преда му поверљиве документе о Косову и Метохији које је добио од шехова. Дева је 1955. Вучитрну упутио у нову поверљиву мисију на Косово. Вучитрна се искрцао падобраном у близини Ораховца, али је овога пута био ухапшен и осуђен на вишегодишњу казну затвора.²²

Органи безбедности су, по сазнању да је шех Хасани био организатор непријатељске делатности на Косову и Метохији, кренули да га ухапсе, али су га затекли мртвог.²³ Шех Муједини (1920–1998), проповедник халветијског реда у Ораховцу, ухапшен је 25. маја 1955, а поред учешћа у раду непријатељске националистичке организације, оптужен је и да је починио два убиства.²⁴

Након хапшења неколико лица осумњичених за сарадњу са Албанским комитетом у Риму, Удба је у другој половини 1955. године ушла у траг потпредседнику Среског народног одбора у Призрену Нијазу Маљокуу, који је у претходној деценији обављао функције секретара Савеза комуниста у Ђаковици и секретара Среског народног одбора у Ораховцу. Маљоку је као функционер наступао на званичној линији Савеза комуниста, због чега је уживао поверење код виших партијских кадрова. У септембру 1950. он је успоставио везу

21 Вучитрна је био део групе албанских емиграната која се искрцала у Албанији у склопу тајне мисије Ције (CIA) са циљем свргавања режима Енвера Хоџе. Након неуспеха мисије, део групе се пребацио на Косово, како би скупљао податке за потребе Албанског комитета у Риму. Видети: "Dokumentat e CIA pas vdekjes së Hoxhës, Ramiz Alia futi në qeveri njerëzit e tij të besuar, përplasje të forta me Nexhmijen dhe mbështetësit e diktatorit, ja lëvizjet për t'i dhënë fund izolimit", *Gazeta sot*, 27. 7. 2016, 12–13.

22 Због размера преваре и кривичног дела које је учинио, Вучитрна је осуђен на најдужу затворску казну од свих осуђених агената 1956. Xhemaj Bashmir, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, (Prishtinë: Botimi 2019), 153–154; Bulatović, *Prizrenski proces*, 114.

23 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Zapisnik o saslušanju svedoka Šehu Mujedina 8. marta 1968. godine kod istražnog sudije Okružnog suda u Prizrenu.

24 ДАС, БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, 6; АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Записник о саслушању окривљеног Шеху Муједини (као сведока) састављен од овлашћеног истражног органа СУП-а срез Призренски, 26. април 1956.

са Албанском обавештајном службом, којој је у наредне четири године достављао поверљиве податке.

Маљоку је касније истражним органима рекао да он и већина других албанских функционера у КПЈ лично нису имали негативан став према Резолуцији Информбироа, а поготово не према власти Енвера Хоџе у Албанији. Током 1950. године Маљоку је преко познаника Ђазима Гојанија добијао писма од брата Тасима који је живео у Тирани. Брат му је сугерисао да се повеже са Сигуримијем и да албанском обавештајном официру „изађе у сусрет у погледу давања података које он захтева“.²⁵ Маљоку је почео да упућује одговоре на тражене информације. У првом писму које је послао у септембру 1950, Маљоку је доставио статистичке податке о организацији и чланству КПЈ на Косову и Метохији, политичком опредељењу чланова Обласног комитета и односу партијског чланства и функционера према резолуцији Информбироа.²⁶ На основу података из овог писма, Централном комитету Партије рада Албаније је у октобру 1950. достављен извештај о стању у Југославији, у којем су наведени подаци о чланству и функционерима партије на Косову и Метохији и о процесуирању људи у области због заступања Информбироа. Највише података у извештају се односило на Ђаковички срез, у којем је Нијаз Маљоку од августа 1949. до фебруара 1950. обављао дужност секретара Среског комитета партије. Након што је прешао на нову дужност у Ораховцу, Маљоку је наставио да сарађује са својим наследником на позицији првог човека партије у Ђаковици Џевдетом Хамзом.²⁷

У писмима која је на захтев Сигуримија послао у априлу и јуну 1951, Маљоку је открио податке о броју и стању сељачких радних задруга, о плану обавезног откупа жита на Косову и Метохији, броју и карактеру индустријских предузећа и рудника у области, њиховој тачној локацији и о дозволи слободног националног изјашњавања Турцима.²⁸ У писму из 1952. године Маљоку је Сигуримију до-

25 Bulatović, *Prizrenski proces*, 29.

26 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Dosije penale: Nijazi Maloku, Zapisnik sa saslušanja Nijaza Maljokua, 12.

27 У извештају је наведено да пуковник Удбе из Приштине користи канцеларију секретара партије у Ђаковици Џевдета Хамзе за састанке са својим агентима и да у Хамзином присуству издаје наређења о мисијама у Албанији. Видети: AQSH, fondi 14, Komiteti Qendror i Partisë së punës së Shqipërisë / Struktura e komitetit qendror, viti 1950, Drejtoria e agjitacionit dhe propagandës, d. 363, n. a. 6-7.

28 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Оптужница Окружног јавног тужилаштва у Призрену против Нијаза Маљокуа, Диде Седата, Демуша Цаханија, Шаније

ставио податке о материјалној, хуманитарној и војној помоћи коју је Југославија добијала од Сједињених Америчких Држава, о односу државних и партијских функционера према сарадњи са Западом, као и детаљне податке о саставу и распореду јединица Југословенске народне армије на Косову и Метохији. У писму из 1953. године Маљоку је поднео извештај о разлозима за расформирање сељачких радних задруга и промену аграрне политике у Југославији.²⁹ Писма која је Маљоку достављао Албанској обавештајној служби садржала су и изузетно поверљиве информације, до којих он није могао доћи без помоћи неког од виших државних функционера. Маљокову сарадњу са Сигуримијем је 1955. открио његов познаник и управник СУП-а у Призрену Будимир Гајић, тако да је 5. децембра 1955. Маљоку лишен слободе.³⁰

Након месец и по дана проведених у притвору, Маљоку је 22. јануара 1956. године признао да је радио за Албанску обавештајну службу и потом описао своју делатност на том пољу, као и садржај послатих писама. Тада је открио да су му у размени одређених писама помагали и агенти Удбе Демуш Цахани и Ибрахим Мон. Шех Муједини је истражним органима открио да су поменута двојица агената сарађивала са њим и тајно на Косово преносила одређена писма из Албаније.³¹ Испоставило се да су Цахани и Мон представљали засебне ослонце Сигуримија на Косову задужене за обезбеђивање диверзантских акција из Албаније, тако да су 21. фебруара 1956. и њих двојица ухапшена.³² Током истраге се дошло до нових сазнања о Ђазиму Гојанију, који је извештаје Нијаза Маљокуа достављао Сигуримију. Гојани је истражним органима признао да је сарађивао и са екстремном албанском емиграцијом у Турској, коју је предводио Џафер Дева.³³

Хоџе, Ибрахима Мона, Реџепа Мухадрија, Хасана Бајрамија и Мухамеда Еминија, 4. 6. 1956, 2.

29 Исто, 3; *Procesverbal i ballafaqimit në mës*, Извештај начелника СУП-а у Призрену Будимира Гајића истражном судији Окружног суда у Призрену, 1956.

30 Опширније: АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, *Dosije penale: Nijazi Maloku, Zapisnik sa saslušanja Nijazija Maljokua; Ljiljana Bulatović, Prizrenski proces*, (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988), 72–74.

31 АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, *Zapisnik o saslušanju svedoka Šehu Mujedina 8. marta 1968. godine kod istražnog sudije Okružnog suda u Prizrenu*.

32 АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, Решење о отварању истраге против Демуша Цаханија из села Рогова и Ибрахима Мона из села Дамњана, 21. 2. 1956.

33 АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, *Izjava oficira Udbe Petra Čukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine*, 24. 9. 1966, 2.

Главни сведоци у даљој истрази били су Демуш Цахани, Ибрахим Мон и Шани Хоџа. Након што је ухапшен, Цахани је сведочио да је републички посланик Мехмет Хоџа више пута државном лимузином долазио у његову кућу у Рогову, где је одржавао састанке са вођом диверзаната из Албаније Суткијем Хоџом. Цахани је истражним органима открио да су се Мехмет Хоџа и Сутки Хоџа састајали и у кући Шанија Хоџе, њиховог заједничког рођака, због чега је 8. марта и Шани Хоџа лишен слободе.³⁴ Значај откривених информација привукао је безбедносне руководиоце у области и републици. У Ђаковицу су долазили шеф Удбе за АКМО Гојко Меденица и секретар унутрашњих послова АКМО Чедомир Мијовић, који су читали истражне материјале и испитивали оптужене како би стекли лични утисак о њиховим исказима. Из истих разлога Ђаковицу су посетили и главни следбеник Удбе за Србију и шеф Одсека за албанску службу Удбе за Србију.³⁵

На међусобном суочењу са шехом Мујединијем, Цахани је признао да је 1951. године у Албанији примио седам писама намењених за Фадила Хоџу. Како не би компромитовао председника Извршног одбора Аутономне косовско-метохијске области, Цаханију је речено да писма не носи директно Фадиљу Хоџи у Приштину, него да их достави његовом оцу у Ђаковици, што је он и учинио.³⁶ Обласни функционер Саит Затрићи такође је комуницирао са Сигуримијем преко Демуша Цаханија, док је секретару Савеза комуниста у Ђаковици Џевдету Хамзи писма из Албаније прослеђивао секретар Општинског комитета партије у Рогову Мухамед Емини. Искази оптужених су показали да су партијски руководиоци са Косова и Метохије слали писма у Албанију преко Мехмета Хоџе, који их је предавао Цаханију, Мону и Шанију Хоџи, а понекад и директно Суткију Хоџи приликом њихових сусрета у Рогову.³⁷

Цахани је касније у затворској ћелији испричао да је 1955. године упозорио Мехмета Хоџу да „им је Удба ушла у траг“, на шта

34 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Записник о испитивању окривљеног Демуша Цаханија, састављен одовлашћеног истражног органа СУП-а среза призренског Радомира Бојанића, 18. 3. 1956.

35 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Čukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955-1956. godine, 24. 9. 1966, 3.

36 Ову информацију саопштио је шех Муједин, а Цахани ју је потврдио.

37 ДАС, БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, 6, 32; АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Procesverbal i ballafaqimit në mësh, Извештај Будимира Гајића, начелника СУП-а у Призрену, истражном судији Окружног суда у Призрену; Вуксан Церовић, *Косово: контрареволуција која тече*, (Београд: Нова књига, 1989), 178.

му је овај наводно поручио да се, ако буду ухапшени, „држе чврсто и ни по цену живота не признају“, а да ће се он потрудити да буду изабављени из затвора.³⁸ Шани Хоџа је у истрази открио да су у његовој кући у Рогову организовани састанци Суткија Хоџе и Мехмета Хоџе на којима су размењивана писма између Сигуримија и обласних руководиоца, којима је Мехмет Хоџа био посредник. Поред писама, Сигурими је преко Шанија Хоџе и Демуша Цаханија албанским руководиоцима слао и златнике.³⁹

Пошто је судбина писама које је Мехмет Хоџа размењивао са Албанском обавештајном службом остала неразјашњена, о њиховом садржају могуће је износити само претпоставке. С обзиром на то да су контакти започети 1950. године, није искључено да су режим у Албанији и косовскометохијски функционери размењивали информације и координисали планове у случају да дође до инвазије земаља Источног блока на Југославију. Сви обласни руководиоци који су поменути у истрази су у међуратном периоду припадали Скадарској групи комунистичког покрета у Албанији, а контакте са Комунистичком партијом Албаније су наставили и након што су 1941. дошли на Косово и Метохију и учланили се у КПЈ. Шеф Озне за Косово и Метохију Спасоје Ђаковић је 80-их година тврдио да му је министар унутрашњих послова Албаније Кочи Дзодзе, на састанку који су имали у мају 1948, показао „хрпу извештаја“ које је председник Обласног извршног одбора Косова и Метохије Фадил Хоџа слао председнику владе Албаније Енверу Хоџи.⁴⁰

*Заташкавање навода о умешаности
обласних руководиоца у шпијунажу*

Секретар за унутрашње послове АКМО Чедомир Мијовић је о новонасталој ситуацији обавестио секретара Обласног комитета пар-

38 ДАС, БИА; III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, 21–23.

39 Када му је давао златнике, Сутки Хоџа је Шанију Хоџи рекао да су златници намењени руководиоцима, али да, уколико хоће, може да их задржи за себе. На то му је Шани Хоџа рекао да ће новац дати ономе коме је и намењен. Опширније: ДАС, БИА; III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, 32; АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Ćukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine*, 24. septembar 1966, 2.

40 Спасоје Ђаковић, *Fadilj Hodža i Enver Hodža – sličnosti i razlike*, (Beograd: Naučna knjiga, 1989), 198; *Marredheniet shqiptaro-jugosllave 1945–1948: dokumente*, ur. Ndreçi Plasari, Luan Malltezi, (Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 1996), 485–489.

тије за Косово и Метохију Ђорђија Пајковића, члана овог тела Душана Мугошу, секретара за унутрашње послове Србије Војина Лукића и председника Одбора за унутрашњу политику Републичког извршног већа Слободана Пенезића Крцуна. Пајковић и Мугоша су у први мах предложили Мијовићу да ухапси све функционере за које су постојали докази о сарадњи са Сигуримијем, али је Мијовић чекао да ту одлуку донесе партијски врх.⁴¹ У доношењу одлуке како да се поступи у овом предмету учествовали су Јосип Броз, Александар Ранковић, Петар Стамболић и Слободан Пенезић. Они су одлучили да се на суд изведу само агенти који су до тада већ били ухапшени, а да се према обласним функционерима не предузимају никакве мере. Наређено је да се имена ових руководилаца не спомињу у тексту оптужнице, како не би дошло до њихове компромитације. Партијски врх Србије и Југославије затражио је да се и из истражних записника избришу сви делови исказа оптужених који су Мехмета Хоџу, Фадиља Хоџу и остале доводили у везу са албанском обавештајном активношћу.⁴²

Одбацавању оптужби изречених против обласних руководилаца допринела је и акција коју су ухапшени предузели након што су сазнали да Фадиљ Хоџа и Мехмет Хоџа нису ухапшени. Акција промене исказа омогућена је техничким пропустима затвора у Ораховцу, у којем су затвореници из различитих ћелија међусобно комуницирали преко затвореника који је могао да се слободно креће по затвору. Прво је секретар партије у Рогову Мухамед Емини обавестио Ибрахима Мона да су он и Фазлија Нијази повукли исказе који су теретили руководиоце и да се Удба „поколебала“. Мон је, по овом сазнању, затражио од свих осумњичених да повуку исказе о умешаности албанских руководилаца у шпијунажу. Пошто је начелнику СУП-а у Ораховцу раније учинио личну услугу, поклонивши му ловачког пса, Мон је у затвору током истражног поступка имао могућност да прима посете и комуницира са особама на слободи. Приликом одласка на суђење у Призрен, Ибрахим Мон је запретио Демушу Цаханију да, уколико жели да се „спаси освете због издаје“, повуче првобитни исказ и оптужи шеха Мујединија за лажно сведочење. Цахани му је дао „бесу“ да ће тако и учинити. Последњи оптуженик који је променио сведочење и почео да негира умешаност косовског политичког врха био

41 Церовић, *Косово: контрареволуција која тече*, 179.

42 Lukić, *Sećanja i saznanja*, 216.

је Тазим Гојани.⁴³ Ибрахим Мон је успео да између „бесе“ од скоро свих осумњичених у процесу да ће променити првобитне исказе и да ће негирати умешаност косовскометохијског политичког врха у албанску обавештајну делатност.

Осуђеници са Призренског процеса који су издржавали казну у Сремској Митровици веровали су да је начелник обласног СУП-а Чедомир Мијовић, због поверења које је имао у Тазима Гојанија, прихватио његов и остале исказе о невиности албанских функционера.⁴⁴ Међутим, одлуку о таквом приступу донео је раније државни врх. Није искључено да су органи безбедности након интервенције партијског врха дозволили затвореницима да се организују и промене првобитне изјаве или да су индиректно подстакли Еминија и Мона на покретање ове акције.

Тадашњи секретар унутрашњих послова Србије Војин Лукић касније је одлуку да се против обласних руководиоца не покреће поступак образложио тиме што спорна писма нису била пронађена, тако да нису постојали „материјални докази“. Он је навео да је процењено да би било „сувише натегнуто и неуверљиво“ кривично гонити „толики број и тако истакнутих и заслужних функционера“.⁴⁵ Ово тумачење превидело је чињеницу да у многим процесима материјални докази нису били пронађени и да су функционери лако могли да униште писма након читања како би сакрили трагове. Осим тога, органи безбедности нису ни били у могућности да пронађу писма јер против функционера није покренута истрага и није извршен претрес њихових места становања.

Према Рајку Видачићу, одлуци да се истрага не проширује на руководиоце највише је допринео „категоричан став Александра Ранковића по том питању“. Ранковић је сматрао да нема потребе за „отварањем нових фронтова“, поготово што је од наводне размене писама прошло неколико година, а у протеклом периоду код албанских руководиоца из АКМО није био испољен непријатељски став према Југославији.⁴⁶ Према сећању Војина Лукића, исто је сма-

43 Док је шеф Муједини био на разговору са истражним судијом, Мон је успео да убеди Гојанија да промени исказ. ДАС, БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, 8.

44 ДАС, БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, 8–18.

45 Lukić, *Sećanja i saznanja*, 216–218.

46 У интервјуу који је часопис *Печат* објавио 2015. Видачић је дао слично објашњење за непокретање поступка као и у књизи. Видети: „Истина о Слободану Пенезићу Крцуну / 7. део / Прави Крцун“, *Печат*, 12. 6. 2015, datum pri-

трао и Слободан Пенезић, који је изнео став да би процесуирање албанских руководилаца донело „много веће политичке штете, изазвало би забуну, неспокојство и неповерење у шиптарским масама, док би корист за безбедносну ситуацију била сасвим незнатна“.⁴⁷ Фадиљ Хоџа је у сећањима навео да је „Тито прекинуо процес, као и ЦК СК Србије“.⁴⁸ Видачић и Лукић су у то време били функционери нижег и средњег ранга и нису имали директну комуникацију са Брозом, главним ауторитетом за сва крупна политичка питања. Ако се имају у виду односи моћи у врху југословенске партије педесетих година, одлучујућу улогу у доношењу одлуке по овом питању је имао Јосип Броз, док су је Ранковић и Крцун потом саопштили и образложили републичком и обласном секретаријату унутрашњих послова. Лукић је у сећањима навео да је одлучено и да се са функционерима који су наводно примали писма из Албаније „разговара партијском линијом“ у Обласном комитету у Приштини, али да није сигуран да је такав разговор обављен: „Ја не знам ко је са ким и како о томе разговарао, али знам да су сви ти људи нормално наставили да раде и напредују без икаквих сметњи“.⁴⁹

Три недеље пре почетка процеса, 22. и 23. јуна 1956. одржана је Седма обласна конференција Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију. Ђорђија Пајковића је на дужности секретара Обласног комитета заменио Душан Мугоша. У склопу дискусије, Фадиљ Хоџа је одржао говор који је био уперен против албанског национализма, што је представљало редак случај у његовој политичкој каријери. Он је тада критиковао „иредентистичка схватања“, „великоалбански шовинизам и национализам“, док је истакао потребу борбе за „југословенски патриотизам“.⁵⁰ Хоџин говор на конференцији одсликавао је

stupa 20. 5. 2020, <http://www.pecat.co.rs/2015/06/istina-o-slobodanu-penezicu-krcunu-7-deo-pravi-krcun/>

47 Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 164–165; Лукић, *Сећања и saznanja*, 216–218.

48 Албански писац Шкељзен Малићи, чији отац Мехмет је као партијски функционер у Призрену био један од споменутих у истрази, такође је тврдио да је Броз спречио хапшење руководилаца. Видети: Veton Surroi, *Fadil Hoxha në veten e parë: me shënime dhe parathënie të Veton Surroit*, (Prishtinë: Koha, 2010), 323; Škelzen Malići, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, (Beograd: Radnička komuna Links, 2014), 63.

49 Лукић, *Сећања и saznanja*, 212.

50 *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957*, (Priština: Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, 1961), 22; *Sedma oblasna konferencija Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju, od 22–23. VI 1956*, (Priština, 1956), 134–137, 155.

специфичну ситуацију у недељама пре почетка Призренског процеса током којих су водећи албански комунистички функционери страховали не само за положај у партији већ и за останак на слободи.

Призренски процес

Окружно тужилаштво у Призрену је осумњичене поделило на две групе, којима је суђено у два одвојена процеса. Први процес се односио на шпијунажу у корист емигрантског Албанског националног комитета у Италији и Турској, а други на шпијунажу у корист обавештајне службе Албаније, иако су неки од осумњичених у истрази били повезани са оба случаја. Шех Муједини, шех Рама, Хајредин Вучитрна, Ђазим Гојани, Садудин Жуби и још седам лица оптужено је за сарадњу са Албанским националним комитетом у Италији и Турској. Овај процес, познат и као „суђење шеховима“, окончан је у првој половини јула, а сви оптужени су проглашени кривим и осуђени на казне од седам до 17 година затвора. Шех Муједини је осуђен на девет, а највећа казна од 17 година затвора изречена је Хајредину Вучитрни.⁵¹

Окружно јавно тужилаштво у Призрену је 4. јуна 1956. подигло оптужницу против девет лица осумњичених за шпијунажу у корист Албаније. Оптужени су: Нијаз Маљоку, Демуш Цахани, Ибрахим Мон, Шани Хоџа, Седат Дида, Реџеп Мухадри, Хасан Бајрами, Сали Мехмети и Мухамед Емини. Начелник СУП-а у Призрену Будимир Гајић проценио је да је кривица ових девет лица „истоветна и међусобно повезана“, због чега је предложио да се њихови предмети споје и да им се суди као групи шпијуна који су заједнички деловали по кривичном делу шпијунаже, а јавни тужилац Радослав Церовчанин уважио је Гајићев предлог.⁵² Оптужница је састављена тако да окривљенима на терет буду стављена сва незаконита дела, осим оних у које су били умешани и косовскометохијски руководиоци, чија имена у тексту оптужнице нису споменута. У образложењу оптужнице наведено је да је истрага утврдила следеће чињенично стање:

51 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Čukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine, 24. 9. 1966, 1; Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, 153.

52 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Procesverbal i ballafaqimit në mësh, Извештај начелника СУП-а у Призрену Будимира Гајића истражном судији Округног суда у Призрену, 1956.

„Да су оптужени Нијазија Маљоку, Дида Седат, Демуш Цахани, Шанија Хоџа, Ибрахим Мон, Реџеп Мухадри, Хасан Бајрами, Сали Мехмети и Мухамед Емини заиста починили кривично дело шпијунаже из чл. 105 ст.1 КЗ.А. Наиме, оптужени су из непријатељских побуда према ФНРЈ, а у намери да створе услове за отцепљење Косова и Метохије од ФНРЈ и његово припајање НР Албанији, повезали са Албанском обавештајном службом преко шпијунско-диверзантске банде Суткије Хоџе, у току 1950 год, која се од тада па надаље пребацивала из Албаније у Југославију, а по задацима Албанске обавештајне службе са циљем вршења непријатељске делатности против ФНРЈ. Оптужени Нијазија Маљоку и Дида Седат и посебно су се повезали са Албанском обавештајном службом преко Ђазима Гојанија септембра 1950. године, док оптужени Седат Дида још у другој половини 1949. године повезао се и са албанским посланством у Београду“.⁵³

Судски процес почео је 12. јула 1956. године пред Окружним судом у Призрену и трајао је седам дана. Процес је био затворен за јавност, а од партијских функционера суђењу су присуствовали Павле Јовићевић, Мехмет Малићи и Катарина Патрногић. Део осумњичених, нарочито Шани Хоџа и Демуш Цахани, био је незадовољан решењем према којем су морали да признају своју кривицу а заташкају кривицу обласних функционера за које су радили. Шани Хоџа првог дана суђења није хтео ништа да призна, а другог дана је у судници поручио: „Када иде мала биволица, нека иде и велика“ и потом изнео све податке о састанцима свог стрица и посланика Мехмета Хоџе са диверзантом Суткијем Хоџом, као и о контактима које је Сигурими остварио са Фадиљом Хоџом, Исметом Шаћиријем, Џевдетом Хамзом и Имером Пуљом.⁵⁴ На тај начин је, упркос наређењу државног врха, на процесу дошло до спомињања имена обласних руководиоца.

Страх партијског врха да ће се током процеса опет споменути имена албанских функционера и да ће се ово питање поново отворити, допринео је убрзању целог поступка. Окружни суд у Призрену је 19. јула 1956. донео пресуду којом је Нијаз Маљоку осуђен на дванаест година затвора, Демуш Цахани и Седат Дида на пет, Шани Хоџа на четири, Ибрахим Мон на три, а остали оптужени на две го-

53 Опширније видети: АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Оптужница Окружног јавног тужилаштва у Призрену против Нијаза Маљокуа, Диде Седата, Демуша Цаханија, Шаније Хоџе, Ибрахима Мона, Реџепа Мухадрија, Хасана Бајрамија и Мухамеда Еминија, 4. 6. 1956.

54 Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 164; Lukić, *Sećanja i saznanja*, 212.

дине затвора. Осуђеници су у наредним месецима подносили појединачне жалбе на пресуду, захтевајући смањење казне или потпуно ослобађање. Врховни суд Србије је 18. децембра 1956. донео одлуку којом се потврђује пресуда Окружног суда у Призрену и одбацују све жалбе осуђених.⁵⁵

Истрага о умешаности албанских функционера у шпијунажу након завршетка процеса

Поводом оптужби које је Шани Хоџа на суђењу изнео на рачун функционера, заменик републичког јавног тужиоца Драгић Мирковић је 24. јула 1956. поднео извештај председнику Скупштине НР Србије Петру Стамболићу, у којем је навео следеће: „Иако у исказима оптужених постоје извесне контрадикције и несигурности, ипак сматрам, када би се радило о личностима, које нису на овако одговорним положајима, да би се могли покренути извиђаји против истих за кривично дело шпијунаже из члана 105. Кривичног закона, јер постоје довољни основи сумње за извршење истог. Али, с обзиром на извесну несигурност у исказима оптужених, сматрам да би претходно требало пажљиво проучити цео материјал, како онај који се налази код суда, тако и онај који се налази код овлашћених истражних органа, па тек потом, наравно, а по претходној сагласности са Народном скупштином НР Србије, тражити скидање посланичког имунитета и покренути кривичне извиђаје“.⁵⁶ На овај начин, заменик јавног тужиоца је обавестио секретара ЦК Савеза комуниста Србије да постоји „довољан основ сумње“ да су споменути обласни функционери извршили кривично дело шпијунаже, али да тужилаштво неће реаговати док не добије политичку дозволу од Савеза комуниста за покретање поступка.

Партија је остала при ставу да се истрага не покреће. Душан Мугоша је на првом пленуму Обласног комитета СКС за Косово и Метохију 30. августа 1956. критиковао „неке другове“ из партије који су у приватним разговорима коментарисали наводе о умешаности албанских функционера у шпијунажу. Он је рекао да је заједнички став Обласног и Централног комитета да сведочења о томе буду од-

55 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Пресуда Врховног суда Народне републике Србије у Београду поводом жалбе оптужених Нијазија Маљокуа, Дида Седата, Ибрахима Мона, Шаније Хоџе, Демуша Цаханија, Емина Мухамеда на пресуду Окружног суда у Призрену К.74/56 од 19. јула 1956. године, 18. 12. 1956.

56 Цитирано према: Bulatović, *Prizrenski proces*, 22.

бачена и практично поручио да је ово питање за партију затворено, са чиме су се сагласили остали учесници седнице.⁵⁷

Ипак, део безбедносних органа наставио је да истражује детаље из истраге у вези са улогом косовскометохијских руководилаца. Док су се осуђеници са Призренског процеса налазили у Централном затвору, милиција је озвучила њихове ћелије и снимала њихове разговоре, а потом их преводила и анализирали. Када су 1957. године затвореници пребачени у затвор у Сремској Митровици, милиција је у ћелије са њима сместила своје доушнике, који су достављали редовне извештаје на ову тему. Снимљени разговори и извештаји доушника су недвосмислено потврдили да су првобитни искази осуђеника о контактима албанских руководилаца са Сигуримијем били тачни.⁵⁸ Не знајући за интервенцију југословенског државног врха пре почетка процеса, осуђени агенти су сматрали да су они променом исказа спасили Фадиља Хоџу, Мехмета Хоџу и друге албанске руководиоце од затвора. Осуђеници су током боравка у затвору страховали од хапшења Мехмета Хоџе и Џевдета Хамзе, сматрајући да би њихова сведочења могла да им продуже затворске казне. Највећи страх затвореници су имали од евентуалног изручивања диверзанта Суткија Хоџе Југославији. Он је био југословенски држављанин, а 1957. године још увек је постојала могућност договора Албаније и Југославије о међусобном изручивању политичких емиграната.⁵⁹

Демуш Цахани је сматрао да се функционери АКМО нису довољно ангажовали на њиховом ослобађању из затвора. Већ приликом првих изјава које је дао након хапшења жалио се што се „хапсе и суде само курири а не они којима су курири служили“.⁶⁰ Цахани је током боравка у затвору више пута понављао да су се ухапшени албански шпијуни „жртвовали“ за Фадиља Хоџу, Мехмета Хоџу и остале руководиоце, пошто су сву кривицу преузели на себе. У фебруару 1958. Демуш Цахани је, на своју иницијативу, истражним органима у затвору у Сремској Митровици дао изјаву у којој је поновио свој првобитни исказ да је Сигурими преко њега размењивао поруке са

57 „Одржан пленум Обласног комитета Савеза комуниста“, *Јединство*, 3. 9. 1956, 1; Bulatović, *Prizrenski proces*, 91–92.

58 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Čukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine, 24. 9. 1966, 6; ДАС, БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе.

59 ДАС, БИА; III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе.

60 Bulatović, *Prizrenski proces*, 23–24.

Фадилџом Хоџом, Мехметом Хоџом и другим функционерима на Косову и Метохији.⁶¹

Књига „Фадил Хоџа у првом лицу“, коју је објавио Ветон Сурои 2010, садржи Хоџина сећања из дуге политичке каријере. Призренском процесу посвећено је само неколико реченица: „На Призренском процесу осуђено је неколико особа са намером да се ликвидира косовско руководство. То су били припадници службе. Тито је заставио процес, као и ЦК СК Србије“. Хоџа је потом навео да је „након Седмог пленума ЦК СКЈ и након напорног рада косовске комисије, формиран суд који је рехабилитовао све невине“. Коментар ове теме завршио је следећом оценом: „Призренски процес је био срамотан за наше органе, судове и тужиоце. Али, нисмо желели да се светимо“.⁶²

Чињеница да су из истражних записника избрисани делови сведочења који су се односили на албанске руководиоце и да су оптужница и пресуда суда у Призрену састављене тако да руководиоци не буду споменути, указује на то да је Призренски процес представљао заташкавање непријатељске делатности албанских функционера на Косову и Метохији, а не „покушај њихове ликвидације“. Интервенција Броза и Ранковића да се против Фадилџа Хоџе и његових сарадника не покреће кривични поступак имала је далекосежне последице. Хоџина група је у наредне две деценије креирала политички и друштвени живот на Косову и Метохији. Јачању албанског утицаја у области пресудно је допринело отварање мањинског питања у Југославији 1957. године, у склопу којег је партијских врх, на иницијативу Едварда Кардеља, од нижих партијских органа захтевао јачање политичког и економског положаја Албанаца у Србији.⁶³

Фадил Хоџа је још неко време страховао од могућности да се питање његових контаката са Сигуримијем поново отвори. Врховни суд је 1958. поништио пресуду из „процеса шеховима“, након чега је организовано ново суђење овој групи. Обласни секретаријат унутрашњих послова је за поновљени процес припремио посебан извештај у којем је оптуженом шеху Мујединију на терет стављено и то што је „лажно оптужио“ косовскометохијске функционере за са-

61 ДАС, БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, Наставак записника о саслушању осуђеника Цахани Мехмет Демуша, 3. 2. 1958, а. ј. 32.

62 Surroi, *Fadil Hoxha në veten e parë*, 324.

63 АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII-К.1/1, Стенографске белешке и записник са састанка Комисије за националне мањине, 28. 2. 1957; Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 218.

радњу са Албанском обавештајном службом, „са циљем њихове дискредитације“.⁶⁴

*Поништавање Призренског процеса након
Брионског пленума*

Смена Александра Ранковића на Брионском пленуму 1966. године означила је дефинитивни губитак, и до тада лимитираног, утицаја српских комунистичких функционера на управљање Југославијом. Српски функционери у партији су морали да се потчињавају вољи хрватских и словеначких руководиоца чак и у унутрашњим питањима Србије, попут положаја аутономних покрајина у њеном саставу. У таквим околностима, Фадиљ Хоџа је осмислио идеју да новонасталу ситуацију треба искористити за пласирање тезе да је „Ранковићева Удба угњетавала Албанце“ и на основу тога истиснути Србију са Косова и Метохије. Он је по повратку са Бриона 3. јула 1966. свој план саопштио водећим албанским функционерима на састанку у његовом стану у Београду.⁶⁵ У страху за сопствени положај, српски руководиоци Јован Веселинов и Петар Стамболић су дали подршку Покрајинском комитету СКС за Косово и Метохију у вези са „спровођењем одлука Четвртог пленума“.⁶⁶ Већ 8. јула смењени су секретар покрајинског СУП-а Мићо Мијушковић и руководиоца покрајинске Удбе Рајко Видачић, а на њихово место су постављени Џевдет Хамза и Мехмет Шоши.⁶⁷ Паралелно са сменама у секретаријатима унутрашњих послова, покренуте су кривичне истраге у којима су дотадашњи начелници из сектора безбедности у својству оптужених или сведока испитивани о „деформацијама у Удби“ пред покрајинским партијским комисијама.⁶⁸

64 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Допис Секретаријата за унутрашње послове АКМО Окружном суду у Призрену 27. 5. 1958. године, Предмет: Денунцирање поштених грађана од стране шехова.

65 Хоџа је истакао да се ради о „изванредном моменту“ да се преко Удбе компромитује и политика Србије и да се овај моменат не сме испустити ако се жели „већа самосталност за албански народ“. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 148–149.

66 Миомир Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, (Београд: Институт за савремену историју, 2016).

67 Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 136.

68 ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 22, Информација о раду Комисије за припрему и спровођење реорганизације Службе државне безбедности.

У октобру 1966. године Покрајински комитет Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију је усвојио извештај комисије Секретаријата Покрајинског комитета, који је протеклу епоху у покрајини означио за период угњетавања Албанаца од Службе безбедности. Методе према осумњиченим лицима, које су безбедносни органи примењивали у целој Југославији, Покрајински комитет је окарактерисао као „терор над Албанцима мотивисан великосрпским национализмом“. У документу су све истраге и пресуде против Албанаца због шпијунаже, учешћа у националистичким организацијама и непријатељске делатности проглашене за „инсценације“ и „подметања“ Удбе.⁶⁹ У извештају је наведено да је Служба безбедности имала „великосрпску шовинистичку оријентацију“, а као један од „примера инсценирања“ Удбе наведен је Призренски процес.⁷⁰ Наметањем овакве реторике, која је праћена хапшењима, сменама, истрагама и отпуштањима, група око Фадила Хоџе учврстила је контролу над партијским, безбедносним и правосудним апаратом у покрајини, сејући атмосферу страха међу неалбанским становништвом.⁷¹

Покрајинско руководство и штампа подстицали су кампању отпуштања Срба из државне администрације и предузећа. У извештају Министарства спољних послова Албаније о ситуацији на Косову и Метохији из фебруара 1967. наведено је следеће: „Наставља се са отпуштањима Срба и Црногораца и запошљавањем Албанаца на њихова места, а циљ је заузети све позиције у партији и власти Косова. У овом правцу делује Фадиљ Хоџа“.⁷² До 1968. године је 215 стручњака, махом Срба и Црногораца, напустило рудник Трепча због националног шиканирања, физичких насртаја и претњи Албанаца, а исто се дешавало и у осталим предузећима у покрајини.⁷³

Председник Одељења Врховног суда Србије на Косову и Метохији Рамадан Вранићи и покрајински јавни тужилац Резак Шаља

69 ДАС, Ђ-2, к. 22, Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање.

70 „Пленум покрајинског комитета Савеза комуниста“, *Јединство*, 17. 10. 1966, 3–5.

71 Секретар унутрашњих послова Србије Славко Зечевић је током 1966. и 1967. преместио око 200 српских припадника Удбе и милиције са Косова и Метохије у „Ужу Србију“. Ови кадрови су углавном сами захтевали одлазак из покрајине, услед немогућности живота и рада на том терену. Видети: Славко Зечевић, *Сећања и казивања*, (Београд: С. Зечевић, 2004), 220–221.

72 AQSH, 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 28. 2. 1967, n. a. 3.

73 Гаталовић, *Бурна времена*, 280–282.

спроводили су наређења Извршног комитета Покрајинског комитета партије, на чијим седницама су морали да подносе извештаје о свом раду. Правосуђе се нашло под чврстом контролом Фадиља Хоџе, који је на партијским седницама неретко упућивао прекоре Вранићију и Шаљи када није био задовољан неким решењем из рада судства.⁷⁴

Албански функционери су легитимитет за националистичку кампању заснивали на тези о „угњетавању Албанаца“ од стране Удбе у претходним годинама. Делегација Косова и Метохије, предвођена председником Покрајинског комитета Велијем Девом, на састанку са Брозом 23. фебруара 1967, износила је „доказе“ о „терору Удбе“ у покрајини. За „најтежу“ од свих деформација Дева је означио Призренски процес, који је представио као „покушај политичке ликвидације албанских кадрова“. Упечатљиво је то што је навео да је крајњи циљ Призренског процеса био да се „докаже умешаност кадрова албанске националности у убиство Миладина Поповића 1945. године“.⁷⁵

Група Фадиља Хоџе је кроз ревизије судских процеса ослобађала затворенике који су били повезани са непријатељском делатношћу. Све што су затвореници или оптужени морали да ураде је да напишу да им је „Удба подметнула доказе“ и монтирала суђење, након чега би били ослобођени. На тај начин је обустављен судски поступак против седам лица која су била оптужена да су у августу 1966. године подметнула пожар у руднику „Косово“, код Обилића.⁷⁶ Сличан пример злоупотребе правосуђа представљало је поништавање Призренског процеса, које су албански руководиоци извели без појаве нових доказа и мимо воље осуђеника, који су већ одслужили казне. Највећа контрадикторност у Хоџином отварању овог питања била је у томе што сведочења о умешаности руководилаца у шпијунску де-

74 На седници Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију 23. 1. 1968. Фадиљ Хоџа је покренуо салву напада на Вранићија и Шаљу, јер је Окружни суд у Пећи у вези са једним процесом као сведоке позвао Војина Лукића и Велија Деву, што је Хоџа протумачио као понижење за Покрајински комитет чији је Дева био председник. Вранићијево објашњење да позивање сведока није у његовој надлежности није задовољило Хоџу, тако да је Вранићи на крају седнице понудио оставку на место председника Одељења Врховног суда. Видети: ДАС, Савез комуниста Косова, к. 3, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију – пленарне седнице, Материјали са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију 1967–1968, Магнетофонски снимак са проширене седнице Извршног комитета ПК СКС за КиМ одржане 23. јануара 1968.

75 АЈ, КПР, II-2/316, Пријем делегације Косова и Метохије 23. фебруар 1967, Забелешка о пријему 4 – 19. марта 1967.

76 Гаталовић, *Бурна времена*, 113.

латност, у којима је он видео „доказ антиалбанске завере“, нису унета ни у текст оптужнице нити у текст пресуде са Призренског процеса.⁷⁷

Покрајинска комисија, која је формирана у склопу „спровођења одлука Брионског пленума“, добила је задатак да Призренски процес прикаже као „деформацију Удбе уперену против албанских руководилаца“. Пошто за тако нешто није постојао ниједан доказ, Комисија је у извештајима током 1967. износила натегнуте конструкције и интерпретације овог процеса. Исказе које су давали шех Муједини и Демуш Цахани означила је као „лажне“, и то објаснила њиховим „непријатељским деловањем“, о чему сведочи следећи цитат из извештаја Комисије: „Као што је истакнуто, истрага се у великој мери одвијала под утицајем Шеха Мујединија, а касније и под утицајем Демуша Цаханија, познатих непријатеља, провокатора, подметача и превртљиваца“.⁷⁸ Иако је Комисија требало да докаже невиност осуђених у процесу за шпијунажу 1956. године, она је доказивала невиност функционера који нису ни били оптужени, док је саме осуђенике са процеса проглашавала за „превртљивце“ и „провокаторе“.

Комисија је поводом исказа Нијаза Маљокуа, који је 1956. признао и описао своју сарадњу са Сигурмијем, закључила да је његово држање било „нељудско, некомунистичко и кукавичко“ и да је „жртва“ његовог сведочења био Седат Дида. Незадовољство Маљокуовим исказом комисија је формулисала на следећи начин: „Нијаз Маљоку је помогао својим признањем да се до невероватних размера развије непријатељска концепција Шеха Муједина и оних за чији је рачун Муједин радио са својом организованом групом... Несумњиво је да би Призренски процес добио сасвим други ток и карактер да се Нијаз Маљоку бар на суду бранио снагом логике и убедљивошћу аргумената“.⁷⁹ Са изузетком цитираних субјективних тумачења, Комисија није успела да пронађе доказе „подметања“ у Призренско-ђаковичкој истрази. Како би наратив о Призренском процесу као „антиалбанској завери“ остао на снази, албански руководиоци су одлучили да, посредством контроле над правосуђем, пониште пресуду Окружног суда у Призрену из 1956. године. Овај план су 12. јануара 1968.

77 АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Допис Секретаријата за унутрашње послове АКМО Окружном суду у Призрену 27. мај 1958. године. Предмет: Денунцирање поштених грађана од стране шехова.

78 Bulatović, *Prizrenski proces*, 116.

79 *Исто*, 118.

године саопштили секретару ЦК Савеза комуниста Србије Стевану Дороњском.⁸⁰

Извршно веће АП Косова и Метохије је 9. фебруара 1968. године издало саопштење да је Призренски процес 1956. године био „инсцениран и лажан“ и да „представља изразито тешку злоупотребу положаја неких припадника Службе државне безбедности у нашој покрајини“.⁸¹ Окружни јавни тужилац у Призрену је 29. фебруара 1968. поднео захтев за обнављање кривичног поступка. На састанку у згради Централног комитета Савеза комуниста Србије 5. марта, Вели Дева и Фадиљ Хоџа су обавестили председника ЦК СКС Петра Стамболића и Стевана Дороњског да је Призренски процес предат на обнављање покрајинском јавном тужиоцу Резаку Шаљи и да је унапред договорено да се процес прогласи „лажним и инсценираним“ те да се донесе одлука о рехабилитацији осуђених лица.⁸² Покрајинско руководство је одлучило да правоснажно рехабилитује осуђенике са Призренског процеса на основу извештаја комисије, у којем су осуђеници означени као „доказани непријатељи“, „лажови“ и „превртљивци“ који су се „држали нељудски и кукавички“ и учествовали у „завери и подметању“ против албанских руководиоца.

Три дана касније код истражног судије Окружног суда у Призрену је доведен шех Муједини, који је потписао изјаву да су сва његова признања пре дванаест година била „лажна“, као и изјаве осталих оптужених у процесу.⁸³ Према званичном судском наративу из 1968. године, прво је шех Муједини лажно теретио Демуша Цаханија и Ибрахима Мона. Потом су Цахани и Мон лажно оптужили Шанија Хоџу, који је затим лажно теретио свог стрица Мехемта Хоџу. Поред тога, Цахани и Мон су лажно теретили Фадиља Хоџу, Џевдета Хамзу и остале руководиоце за размену писама. Осуђеници са Призренског процеса су истовремено проглашени за жртве лажног пријављивања и за особе које су, са подлим намерама, подметале аферу другим оптуженима и обласним руководиоцима.⁸⁴ „Отварање“ процеса изгледало је тако што је тужилац Резак Шаља повукао целокупну оптужницу против девет лица, означивши је као „лажну“. Крајем марта

80 Ethem Çeku, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, (London – New York: IB Taurus 2016), 82.

81 „Призренски процес био је инсцениран“, *Јединство*, 12. 2. 1968, 5.

82 Гаталовић, *Бурна времена*, 116.

83 АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, Zapisnik o saslušanju svedoka Šehu Mujedina 8. marta 1968. godine kod istražnog sudije Okružnog suda u Prizrenu.

84 Исто.

1968, петочлано веће Окружног суда у Призрену, којим је председавао Ник Љумези, донело је одлуку о обустављању кривичног поступка против девет лица и укидању пресуде Окружног суда у Призрену од 19. јула 1956.⁸⁵

Одлука Фадиља Хоџе да поништи Призренски процес, уз кршење готово свих правних норми, имала је најмање два мотива. За даље јачање положаја Албанаца и аутономије Косова и Метохије било је неопходно конструисати историјску интерпретацију према којој су Албанци до тада били национално „угњетавани“ од Службе безбедности. За такву тезу нису постојали аргументи, па су се докази о „националној репресији“ углавном састојали од навођења примера прекомерне употребе силе, коју су безбедносни органи социјалистичке Југославије примењивали у целој земљи и над припадницима свих народа, а не само над Албанцима. Призренско-ђаковичка истрага 1955–1956. године, чија открића су у једном моменту могла да угрозе положаје албанских обласних функционера, искоришћена је као „доказ антиалбанске завере“ и навођена је као „највећа деформација“, иако је и у оптужници и у пресуди Окружног суда у Призрену из 1956. проблематична улога албанских руководилаца заправо била заташкана. Поништавање процеса је представљало и демонстрацију силе Фадиља Хоџе, који је показао да је десет година након Призренског процеса изнад правосудног система Србије и да је у могућности да поништава постојеће и доноси нове судске пресуде у складу са личним нахођењем. Безбедносни и правосудни апарат на Косову и Метохији му је постао директно подређен, што је користио за завођење режима страха и насиља над српским становништвом у покрајини.

Резиме

Органи Управе државне безбедности су током 1955. и 1956. године дошли до сазнања да је део њених сарадника на Косову и Метохији радио за Албанску обавештајну службу. Даља истрага је показала да су тајне контакте са Албанијом одржавали и највиши албански руководиоци у области – Мехмет Хоџа и Фадиљ Хоџа. Упркос сведочењима осумњичених, Александар Ранковић и Слободан Пенезић су, уз консултовање са Јосипом Брозом, одлучили да се против албанских руководилаца и функционера не покреће истрага, а да

85 „Завршен призренски процес. Суђење из 1956. године инсценирано“, *Јединство*, 1. 4. 1968, 3; Гаталовић, *Бурна времена*, 118; Bulatović, *Prizrenski proces*, 55.

на суђење буду изведени само они агенти који су већ били ухапшени. Иако је на Призренском процесу 1956. заправо заташкана умешаност албанских покрајинских функционера у обавештајну делатност Албаније, а њихова имена избрисана из истражних записника, десет година касније ови функционери су Призренски процес прогласили за „најтежу деформацију Удбе“, чији је циљ била „политичка ликвидација косовског руководства“. Фадиљ Хоџа је искористио политичку контролу над правосуђем у покрајини како би, без иједног новог доказа, правоснажно поништио пресуду Окружног суда у Призрену од 19. јула 1956. и рехабилитовао осуђене. На тај начин, судство је стављено у функцију изградње мита о „угњетавању Албанаца за време Ранковића“, а група око Фадиља Хоџе заводиола је режим страха и насиља над Србима у покрајини крајем шездесетих година.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije. Fond 837, Kabinet predsednika Republike.
- Arhiv Kosova. Dosja Procesi i Prizrenit.
- Arkivi Qendror Shtetëror: Fondi 10, Enver Hoxha; Fondi 14, Komiteti Qendror i Partisë së punës së Shqipërisë; Fondi 195, Ministria e Arsimit.
- Državni arhiv Srbije: BIA; Đ-2, Centralni komitet Saveza komunista Srbije; Savez komunista Kosova.

- Aleksić, Jovan. „Opšte društvene prilike u Kosovskoj Mitrovici od okupacije do kapitulacije Italije (1941–1943)“. *Baština*, sv. 42 (2017), 153–179. (Cyrillic)
- Bulatović, Ljiljana. *Prizrenski proces*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.
- Buxhofi, Jusuf. *Kosova*, Volume 3: From Occupation to International Protectorate. Houston: Jalifat Publishing, 2017.
- Cerović, Vuksan. *Kosovo: kontrarevolucija koja teče*. Beograd: Nova knjiga, 1989. (Cyrillic)
- Çeku, Ethem. *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*. London – New York: IB Taurus 2016.
- Çeku, Ethem. *Mendimi politik i lëvizjes ilegale në Kosovë 1945–1981*. Prishtinë: Brezi '81, 2003.
- Dejzings, Ger. *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.
- Dimitrijević, Bojan. „Istorijski aspekti terorizma u Srbiji“. *Istorija 20. veka*, br. 1 (2008), 131–140.
- Dimitrijević, Bojan. *Ranković. Drugi čovek*. Beograd: Vukotić medija, 2020.
- Đaković, Spasoje. *Fadilj Hodža i Enver Hodža – sličnosti i razlike*. Beograd: Naučna knjiga, 1989.

- Gatalović, Miomir. *Burna vremena. Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1966–1969*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018. (Cyrillic)
- Gatalović, Miomir. *Kosovo i Metohija u državnoj politici Jugoslavije 1958–1965*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016. (Cyrillic)
- *Historical Dictionary of Kosovo*, Second edition, ed. Robert Elsie. Lanham: Scarecrow Press, 2011.
- Judah, Tim. *Kosovo. What everyone needs to know*. Oxford: University Press, 2008.
- Kešetović, Muhamed. *Kontrarevolucija na Kosovu. Pokušaj i sprečavanje*. Beograd: Zadruga, 1984. (Cyrillic)
- Lukić, Vojin. *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*. Titograd: N. Jovović, 1989.
- Malcolm, Noel. *Kosovo. A short History*. New York: University Press, 1998.
- Malići, Škeljzen. *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Beograd: Radnička komuna Linx, 2014.
- *Marredheniet shqiptaro-jugosllave 1945–1948: dokumente*, ur. Ndreçi Plasari, Luan Malltezi. Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 1996.
- *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957*. Priština: Narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, 1961.
- Petranović, Branko, Zečević Momčilo. *Agonija dve Jugoslavije*. Šabac: Zaslou, 1991.
- Surroi, Veton. *Fadil Hoxha në veten e parë: me shënime dhe parathënie të Veton Surroit*. Prishtinë: Koha, 2010.
- Šaćiri, Ismet. *Sećanja I*. Priština: Jedinstvo, 1979. (Cyrillic)
- Vidačić, Rajko. *O korenima separatizma i terorizma na Kosovu*. Beograd: Službeni glasnik, 2000. (Cyrillic)
- Zečević, Slavko. *Sećanja i kazivanja*. Beograd: S. Zečević, 2004. (Cyrillic)
- Životić, Aleksandar. *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945–1962)*. Beograd: Arhipelag, 2011. (Cyrillic)
- Životić, Aleksandar. „Otvaranje abanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiroa 1948–1954“. *Istorija 20. veka*, br. 2 (2009), 91–102.
- *Jedinstvo. Organ jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Kosova i Metohije*, Priština (Cyrillic)

SUMMARY

Igor Vukadinović

PRIZREN TRIAL IN 1956 AND ITS ANNULMENT IN 1968

ABSTRACT: The aim of the paper is to shed light on the ambiguities from the trial in Prizren against nine persons suspected of espionage, as well as the final annulment of this process twelve years later. The research was primarily based on unpublished material stored in the Archives of Kosovo in Pristina, in the folder "Prizren Process", materials of the Central State Archives in Tirana, and the fund of the Security Information Agency of the State Archives of Serbia in Belgrade.

KEYWORDS: Kosovo and Metohija, Prizren trial, League of Communists of Yugoslavia, Fadil Hoxha, Josip Broz Tito

In 1955 and 1956, the Yugoslav State Security Service discovered that some of its associates in Kosovo and Metohija were working for the Albanian intelligence service. Further investigation showed that top Albanian leaders in Yugoslavia – Mehmet Hoxha and Fadil Hoxha – also kept secret contacts with Albania. Despite the testimonies of the suspects, Josip Broz, Aleksandar Ranković and Slobodan Penezić decided not to launch an investigation against the Albanian officials, and bring to trial only those agents who had already been arrested. Although the Prizren process in 1956 actually covered up the contacts of Albanian provincial officials with Albanian intelligence and erased their names from the investigation records, ten years later these officials declared the Prizren process "the most severe deformation" of Yugoslav State Security, aimed at "political liquidation" of Kosovo leadership. In 1968, Fadil Hoxha used political control over the judiciary in the province to, without any new evidence, overturn the verdict of the District Court in Prizren of July 19, 1956 and rehabilitate the convicts. The judiciary in Province was tasked with creating a story about "the oppression of Albanians during the Ranković period." In the late 1960s, a group led by Fadil Hoxha imposed a fear-based and violent government against Serbs in Kosovo and Metohija.